

De Aṣḥābunā verbeeld

Een netwerkanalyse van de 11e & 12 eeuwse geniza-handelaren

W.J.R. Kusters

4521021

Onder begeleiding van dr. K. Ihnat

Inhoudsopgave

Een brief uit Mahdia	1
Status quaestionis.....	2
Methodologie.....	6
De bron.....	7
De aṣḥābunā.....	8
De rol van brieven.....	10
De geografie van informatie.....	11
Het netwerk van de geniza-handelaren.....	12
Conclusies.....	13
Literatuurlijst.....	15
Bronnenlijst (bijlage 1).....	16
Netwerkvisualisatie (bijlage 2).....	17

Een brief uit Mahdia

Rond het jaar 1063 schreef een koopman genaamd Joseph al-Taherti vanuit Mahdia in Tunesië een brief die bestemd was voor een van zijn handelspartners: ene Yeshua ben Ismail al-Makhmuri die in het Egyptische Fustat gevestigd was. De brief bevat talloze details die voor een oplettend historicus interessant zijn. Zo is in de brief onder andere informatie over het vervoer van goederen opgenomen en worden er details beschreven over de zeeroute van en naar de Tunesische handelsstad. De brief omvat een prijslijst van verschillende goederen en noemt daarnaast enkele verwikkelingen rondom een rechtszaak die in Sicilië tegen al-Makhmuri loopt.¹ De brief spreekt echter ook op een andere manier tot de verbeelding omdat deze een netwerk van met elkaar vertrouwde handelspartners schetst. Zo schrijft al-Taherti bijvoorbeeld het volgende over het ziekbed van zijn handelspartner:

I am writing to you, my master and lord — may God prolong your life and always keep you well and happy, from al-Mahdiyya on the 5th of Elul (August). I am well and prosperous, thanks to God, the lord of the worlds. Your letters, which were sent in the ships, arrived, and I was happy to learn from them that you were well and healthy, for which I thanked God. Only he, the exalted, knows what I felt when the courier arrived without a letter from you, and when R. Nahray wrote me that you were seriously ill. Then I saw a letter of Ibn al-Samarqandi to Khalluf, mentioning your illness, which worried me very much. Finally, your own letters arrived with the ships, whereupon I praised God and thanked him for what he had bestowed upon me and you, and I am asking him to continue his beneficence to you, until you are restored to complete health. I was also glad to learn from your letter that you will be coming to us next year — may God ordain a safe journey for you and unite us under the best of circumstances in his grace and generosity.²

Uit dit fragment van de brief blijkt dat al-Taherti reeds op de hoogte was van de ziekte van al-Makhmuri voordat hij zijn brief had ontvangen. Hij noemt zelfs namen van de mannen die hem deze informatie hadden verstrekt: R. Nahray, Ibn al-Samarqandi en Khalluf. Of de interesse in al-Makhmuri's ziekte was gebaseerd op oprecht medeleven of op zakelijke beleefdheid is niet meer te achterhalen. Wat weldegelijk gesteld kan worden over deze correspondentie is dat deze groep kooplui ondanks de afstand tussen Tunesië en Egypte zeer goed geïnformeerd over elkaar lijkt te zijn geweest. Deze handelaren waren echter niet alleen goed op de hoogte van elkaar, er lijkt ook een grote mate van onderling vertrouwen te zijn geweest:

I sent you three purses, containing a total of 300 dinars, in Mufaddal's ship with Hassun Ibn al-Ghazzal, one of 200 for Musa b. Abi l-Hayy, one of 50 for Nahray, and another one of 50 for Ibrahim. Likewise, three purses in Hisn al-Dawla's boat with Ibn al-Shantanali, one for you, containing 100 dinars, one for Nahray with 50, and one for Musa b. Abi l-Hayy with 60 less one-eighth.³

Dit fragment geeft de indruk dat er grote sommen geld werden meegestuurd op scheepsroutes tussen Tunesië en Egypte. Het idee dat het geld mee werd gestuurd op verschillende schepen kan bewijs zijn voor een vorm van risicospreiding, maar wat misschien wel interessanter is, is het feit dat niet alle geldbuidels voor de ontvanger van de brief bestemd waren. Blijkbaar vertrouwde al-Taherti zijn handelspartner om zorgzaam en eerlijk om te gaan met het geld dat bestemd was voor een ander. Sterker nog, ook de andere ontvangers van al-Taherti's geldbuidels lijken door deze brief afhankelijk te zijn geweest van het wederzijdse vertrouwen tussen al-Taherti en al-Makhmuri. De brief geeft op zichzelf in ieder geval de indruk dat al-Taherti een goed functionerend netwerk had.

De brief van al-Taherti is geen losstaande bron, deze is namelijk afkomstig uit een collectie die tegenwoordig te boek staat als de *Cairo geniza*. Dit is een verzameling geschriften dat voor een aanzienlijk deel is opgeschreven door de handelslieden die onderdeel waren van netwerk waarvan al-Taherti ook deel uitmaakte. Historisch onderzoek omtrent deze groep handelaren vindt zijn

¹ T-S 16.163, *Princeton Geniza Project*, <https://geniza.princeton.edu/pgp/index.php?a=document&id=3427> (2015), [15-08-2018].

² S.D. Goitein, *Letters of Medieval Jewish Traders* (1973) 128.

³ Goitein, *Letters of Medieval Jewish Traders*, 133

oorsprong bij het afbreken van de Ben Ezra Synagoge in Cairo. Toen deze oude Palestijnse synagoge vlak voor 1890 werd gesloopt om plaats te maken voor een nieuw gebouw, maakten academici en antiquairs kennis met een omvangrijke verzameling documenten die in de ruimte onder het complex bewaard waren gebleven. Nadat bibliotheken en verzamelaars al talloze documenten hadden bemachtigd, lukte het Solomon Schechter en Dr. Charles Taylor van de universiteit van Cambridge in 1887 om alle nog overgebleven documenten te bemachtigen.⁴ Deze collectie herbergt een grote diversiteit aan verschillende documenten, zoals eenvoudige aantekeningen, rechtsdocumenten, poëzie, administratie, religieuze teksten en dus ook handelscorrespondentie. De tienduizenden geschriften uit deze bron zijn allemaal tussen 870 en 1880 opgesteld maar verreweg de meeste documenten komen uit de 11e en vroege 12e eeuw; de tijd van al-Taherti en zijn collega's. Niet elke brief is zo lang en compleet als de reeds genoemde brief van al-Taherti, maar de namen die hij noemt komen veelvuldig voor; aan de ene kant als ontvangers, maar ook als schrijvers. Het handelsnetwerk van al-Taherti en zijn partners dat in de afzonderlijke brief alleen nog maar tot de verbeelding spreekt, kan door middel van deze rijke bron inzichtelijk worden gemaakt. Deze verbeelding roept gelijk vragen op: Wie behoorde tot de in-groep van dit netwerk? Hoe communiceerden deze personen met elkaar? Wat voor soort relaties onderhielden deze mannen? In andere woorden: hoe functioneerde dit netwerk van *geniza-handelaren*?

Status quaestionis

De handelscorrespondentie uit de Cairo geniza is door meerdere generaties academici uitvoerig onderzocht.⁵ Met name Shelomo Dov Goitein heeft het er zijn levenswerk van gemaakt om de talloze documenten te plaatsen, vertalen, en daarnaast te identificeren welke specifieke documenten geassocieerd kunnen worden met de geniza-handelaren van de 11e en 12e eeuw. Goitein's bevindingen worden bijeengebracht in zijn *A Mediterranean Society* (1967-1988); een serie boekwerken gevormd door zes delen, sommigen postuum uitgegeven, waarin Goitein de thema's economie, maatschappij, familie, het dagelijks leven en het individu bijeenbrengt tot zijn visie van de joodse gemeenschappen in het Middellandse Zeegebied. Wat die visie precies inhoudt is door het grote omvang van dit werk haast onmogelijk samen te vatten. Goitein's werk werd over het algemeen positief ontvangen maar kreeg ook kritiek te verduren. *A Mediterranean Society* werd voornamelijk geprezen vanwege het buitengewoon uitgebreide werk dat Goitein had verzet. Een recensie van *volume V* door Jacob Neuser beschrijft het algemene gevoel toendertijd goed:

"This is a work of description, not of analysis, let alone synthesis. Goitein does not ask any large questions or undertake any generalizations that permit people studying other things to make connections. This is a work of hunting and gathering, collecting and arranging ... what you see is what you get."⁶

Gelijksoortige recensies hebben ertoe geleid dat *A Mediterranean Society* vaak is gezien als een betrouwbare bronbeschouwing; een onmisbaar compendium dat toegang verschaft tot een uitgebreide verzameling moeilijk leesbare geschriften.⁷

Goitein is echter niet de enige die zich heeft ingezet om de geniza-documenten te ontcijferen en orde te scheppen in de duizenden, soms fragmentarische, geschriften. Een andere grootheid binnen het onderzoek naar de geniza-documenten is Moshe Gil. In de jaren '80 en '90 identificeerde en (her)redigeerde hij een groot aantal geniza-geschriften. Hierbij maakte hij, in tegenstelling tot Goitein, geen onderscheid tussen documentsoorten. Commerciële brieven, rechtsdocumenten, fragmenten van administratieve verslagen, briefwisselingen tussen familieleden en

⁴ Goitein, *Letters of Medieval Jewish Traders*, 3-10.

⁵ J.L. Goldberg, *Trade and Institutions in the Medieval Mediterranean* (2012) 30-32.

⁶ J.L. Goldberg, 'On reading Goitein's *A Mediterranean Society*: a view from economic history', *Mediterranean Historical Review*, Vol. 26, No. 2 (2011) 171-186, alhier 172.

⁷ Goldberg, 'On reading Goitein', 173.

gemeenschappelijke correspondentie werden allemaal meegenomen in het onderzoek; zolang deze maar aan de geniza-handelaren van de 11e eeuw te koppelen waren. Gils werk wordt door velen echter dezelfde tekortkomingen als Goitein verweten. Ook in het werk van Gil is het namelijk lastig een centraal punt of betoog te vinden. Alleen al de buitengewoon grote omvang en verwevenheid van deze boekwerken is voldoende om een onervaren lezer de weg compleet te laten verliezen.⁸ Recenter onderzoek heeft echter een duidelijkere structuur. Volgens Jessica L. Goldberg hebben de geniza-documenten onder andere bijgedragen aan verschillende belangrijke onderzoeksgebieden. Relevante velden zijn met name de de geschiedenis van institutionele economie en middeleeuwse economische geschiedenis.⁹

In het eerste onderzoeksgebied, de geschiedenis van institutionele economie, zijn de geniza-handelaren als economische actoren met name bestudeerd door Europeanen met een focus op Europese economische geschiedenis. In dit veld werd de economie van de Islamitische wereld met name gebruikt als vergelijkingsmiddel.¹⁰ Dit onderzoeksgebied vindt zijn oorsprong in het werk van Avner Greif. De handel van de *Maghribīs*, zoals geniza-handelaren door hem worden genoemd, wordt beschreven als het eerste voorbeeld van complexe economische activiteit waarvan geschreven bronnen bestaan. Deze complexiteit wordt volgens Greif gevormd door lange-afstandsrelaties tussen handelaren en hun agenten. Greif stelt dat deze groep onafhankelijk functioneerde, zonder een extern systeem van institutionele wetten en beleid. De *Maghribīs* handhaafden hun eigen orde en functioneren middels interne regels, normen en waarden. Hierdoor werden handelsrelaties beperkt tot een kleine groep gelijkgestemden. Greifs werk staat in lijn met twee narratieven die destijds de boventoon voerden omtrent de economie van het Middellandse Zeegebied. De eerste, in navolging van Max Weber, is dat de Islamitische wereld werd geregeerd door informele overeenkomsten, in contrast met de Europese wereld die was gebaseerd op institutionele en bureaucratische structuren. De tweede narratief, is dat de opkomst en groei van de Europese economie gepaard ging met de stagnatie en krimp van een Islamitische concurrent.¹¹ De Islamitische wereld wordt in deze narratieven gebruikt als stilstaande spiegel waarmee de Europese situatie vergeleken kon worden.¹²

Ondanks dat Islamitisch recht als persoonlijk wordt ervaren ten opzichte van meer “territoriale” Europese rechtssystemen, was het toch afhankelijk van officiële staatsinstituties om wetten te bewerkstelligen. Daarnaast was het Islamitisch recht, net als de staat, gebaseerd rondom patronagenetwerken, niet op bureaucratie.¹³ Roy Mottahedeh, Michael Brett en Yacov Lev komen in hun analyses van de vroeg-Islamitische politiek leiderschap tot soortgelijke conclusies.¹⁴ Lange tijd is het leidend narratief dus geweest dat effectieve staatsautoriteit ver te zoeken was in Islamitische gemeenschappen.

Het informele karakter en de onafhankelijkheid van de geniza-handelaren die door velen is beschreven, wordt ook benoemd door Goitein. Hij noemt dit eerst “informele coöperatie” en beschrijft hetzelfde verschijnsel later als “formele vriendschap”.¹⁵ Hij ziet in de geniza-documenten verschillende contractvormen, maar informele overeenkomsten hadden de overhand. Over de rol van het Islamitische rechtssysteem maakt Goitein slechts een kleine melding: de Islamitische regeringen van

⁸ Goldberg, *Trade and Institutions*, 30-33.

⁹ Idem. 34-36.

¹⁰ Idem. 35.

¹¹ A. Greif, ‘Reputation and coalitions in medieval trade: evidence on the Maghribi traders’, *Journal of Economic History* 49, no. 4 (1989) 857–882.

¹² Goldberg, *Trade and Institutions*, 36-37.

¹³ L. Rosen, *The Anthropology of Justice: Law as Culture in Islamic Society* (1989).

¹⁴ R. Mottahedeh, ‘Bureaucracy and the patrimonial state in early Islamic Iran and Iraq’, *al-Abhath* 29 (1981), 25–36.

¹⁵ S.D. Goitein, ‘Formal friendship in the medieval Near East’, *Proceedings of the American Philosophical Society* 115, no. 6 (1971), 484–489.

de 11e en 12e eeuw hadden niet de behoefte om controle uit te oefenen over economische zaken.¹⁶ Aan de hand van deze bevindingen concludeert Goitein dat de Mediterrane handel die zichtbaar is in de geniza-documenten niet gebaseerd was op wettelijke garanties door contracten, maar door menselijke kwaliteiten zoals wederzijds vertrouwen en vriendschapsbanden.¹⁷ Abraham Udovitch, ook een van de historici die al vroeg actief was in het onderzoek naar de Cairo geniza, stemt hiermee in. Een Italiaanse handelaar opereerde in een wereld van contracten, vennootschappen, commissies en leningen, en de geniza-handelaren had vooral te maken met informele banden. Formele relaties hadden slechts een tweederangs plek in het handelsleven van deze personen.¹⁸

In de tijd van de bovenstaande historici waren echter maar weinig bronnen beschikbaar die onderzoek over de werking van staatkundige instanties van de Fatimiden en andere Islamitische politieke eenheden mogelijk zouden maken. Tot vrij recentelijk waren bijvoorbeeld de meeste geschreven bronnen over de Fatimiden tientallen jaren later geschreven, waarschijnlijk met politieke doeleinden om een verleden dynastie te legitimeren.¹⁹ Marina Rustow beargumenteert dat het communale leven van de joodse gemeenschappen in Islamitische gebieden veel nauwer verweven was dan voorheen voorgesteld. Van echte gemeenschappelijke autonomie was volgens haar eigenlijk geen sprake.²⁰ Het leidende beeld waarin de Islamitische staat een onbeduidende rol speelde in het leven en de handel van de geniza-handelaren is dus achterhaald, stelt ook Jessica Goldberg.²¹ Zij beargumenteert dat de handelaren lang niet zo hecht waren als voorheen werd aangenomen. In de documenten die door deze personen zijn geschreven zijn onderlinge conflicten geen zeldzaamheid. Het lijkt er op dat de geniza-handelaren hun onenigheden eerst probeerden op te lossen binnen hun eigen gemeenschap door iemand uit hun netwerk van collega's (de zogenaamde *aṣḥābunā*) te laten bemiddelen. Pas wanneer dit mislukte werd een joods gerechtshof ingeschakeld. Dit netwerk, was een systeem waarin informatie gedeeld kon worden en onderlinge controle mogelijk werd gemaakt. Het netwerk van onderlinge connecties tussen de geniza-handelaren kon zo gebruikt worden om zowel individuele als collectieve privileges te vergaren bij lokale autoriteiten.²² Alhoewel Goldberg erkent dat de geniza-handelaren voorkeur gaven aan onderlinge handel, stelt zij dat de zij wel degelijk zaken deden met moslims en christenen. Dit werd mogelijk gemaakt door het Islamitische rechtssysteem dat ondanks de religieuze verschillen met effectiviteit werd gebruikt om conflicten te bemiddelen. Het gevolg van deze systemen was dat de geografische reikwijdte van de geniza-handelaren afhankelijk was van interne en externe contacten in hun netwerk. Daarnaast bepaalden deze contacten de privileges en voordelen van een specifieke markt. De mogelijkheden van een geniza-handelaar werden bepaald door zijn *jāh*. Dat wil zeggen, zijn invloed, netwerk van connecties, en het vermogen deze facetten uit te breiden. Voor de geniza-handelaren was het dus van groot belang om tijd te spenderen aan het creëren van connecties, dit was namelijk een van de weinige manieren om toegang te krijgen tot nieuwe markten. Hier valt echter een kanttekening bij te plaatsen: een te nauwe band werd als ongewenst ervaren. Een zekere mate van afstand was nodig om de negatieve gevolgen van lokale machtswisselingen te minimaliseren. Een succesvol geniza-handelaar moest dus voorzichtig een balans vinden tussen afstand en associatieverbanden. Deze risico's lijken voor de geniza-handelaren zwaarder te hebben gewogen dan voor andere (Islamitische) spelers op de markt van de Middellandse Zee. Aan de ene kant valt dit te verklaren door het feit dat ze een religieuze minderheid waren. Aan de andere kant waren de

¹⁶ S.D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza* (1971), 272.

¹⁷ Goitein, *A Mediterranean Society*, 169.

¹⁸ A.L. Udovitch, *Formalism and informalism in the social and economic institutions of the Medieval Islamic world In Individualism and Conformity in Classical Islam* (1977), 74.

¹⁹ M. Brett, *The Rise of the Fatimids: The World of the Mediterranean and the Middle East in the Fourth Century of the Hijra, Tenth Century CE.* (2001), 431-440.

²⁰ M. Rustow, *Rabbanite-Karaite relations in Fatimid Egypt and Syria: a study based on documents from the Cairo Geniza.* (2001), 67-108.

²¹ Goldberg, *Trade and Institutions*, 39.

²² Goldberg, *Trade and Institutions*, 200-201.

geniza-handelaren onwillig om zich te mengen in de handel van bijvoorbeeld graan en werd er slechts zelden in eigen schepen geïnvesteerd. Dit lijken maatregelen te zijn geweest om hun kapitaal zo mobiel mogelijk te houden en zo min mogelijk op te vallen bij lokale autoriteiten, tot zover dat mogelijk was voor handelaren van hun financiële statuur.²³

Het tweede onderzoeksgebied, de economische geschiedenis van het middeleeuwse Middellandse Zeegebied, verschilt van institutionele economische geschiedenis vanwege zijn geografische focus. De voornaamste onderzoekers van 'de Middellandse Zee', Pirenne, Goitein, Braudel, Horden en Purcell, beschrijven allemaal een vorm van Middellandse Zee eenheid. In *Mahomet et Charlemagne* stelt Henri Pirenne dat langeafstandshandel een soort culturele eenheid kan bewerkstelligen. Zodoende kan economische activiteit bestaan en voortbestaan in afwezigheid van politieke eenheid. Toch concludeert Pirenne dat de eenheid van de Middellandse Zee deels werd verbroken door de opkomst van Islam.²⁴ Goitein komt tot een andere conclusie over de eenheid van de Middellandse Zee. Hij stelt namelijk dat de Middellandse Zee een soort vrijhandelszone was waar complete handels- en communicatievrijheid heerste, ongeacht de politieke grenzen.²⁵ Braudel betoogt weer een andere vorm van eenheid: een soortgelijk klimaat met dezelfde agriculturele productie ten gevolge. Een consequentie van deze agriculturele en klimatologische eenheid is dat het zwaartepunt van de Middellandse Zee handel buiten het Middellandse Zeegebied ligt. In dit systeem richt langeafstandshandel zich op externe regio's. Handel binnen de Middellandse Zee is in het model van Braudel in de meeste gevallen een bijkomstigheid.²⁶ Horden en Purcell positioneren zich daarentegen lijnrecht tegenover Braudel. Zij stellen namelijk in *The Corrupting Sea* dat intra-Middellandse Zee handel de eenheid van Middellandse Zeegebied definieert. In hun model verschillen onderlinge gebieden van het gebied sterk (*microregionaliteit*) waardoor de afzonderlijke gemeenschappen van elkaar afhankelijk waren. De zee zelf maakt deze verbondenheid mogelijk.²⁷ Jessica Goldberg hekelt het ontbreken van een overheidsrol in de werken van Pirenne, Braudel en Horden en Purcell. Goldberg stelt dat overheden wel degelijk een rol speelden in de Middellandse Zee handel. In sommige gevallen probeerden zij toegang tot hun markten van buitenaf te begunstigen en in andere gevallen legden zij restricties en kosten op om bepaalde spelers te weren of hun invloed te beperken. Deze bevindingen worden ondersteund door het onderzoek van Olivia Remie Constable. Alhoewel zij zich niet specifiek bezig houdt met de geniza-documenten stelt zij in haar boek *Housing the Stranger in the Mediterranean World* wel dat Islamitische overheden zich actief met handel bemoeiden. Hetzij om handelaren aan te trekken of om hen te weren uit markten die zij zelf probeerden te domineren.²⁸ Goldberg beargumenteert tenslotte dat een focus op *microregionaliteit* te weinig aandacht geeft aan de verbinding tussen verschillende regionale economieën.²⁹

Alhoewel Jessica Goldberg duidelijk is in haar visies over deze twee al bestaande onderzoeksvelden, probeert ze deze ook nader tot elkaar te brengen. Dit doet ze in een van de meest complete moderne werken omtrent de geniza-documenten: het reeds genoemde boek *Trade and Institutions in the Medieval Mediterranean, The Geniza Merchants and their Business World*. Ze stelt dat de twee onderzoeksvelden nauw zijn verbonden aangezien het ene veld een geografische dimensie verleent aan het institutionele zwaartepunt van de ander, en vice versa.³⁰ De instituties waarmee de geniza-handelaren van doen hadden, zoals de *aṣḥābunā* en Islamitische rechtssystemen, zorgden ervoor dat zij *microregionaliteit*, zoals die beschreven wordt door Horden &

²³ Idem, 201-202.

²⁴ H. Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*, zoals beschreven in Goldberg, *Trade and Institutions*, 44-46.

²⁵ Goitein, *A Mediterranean Society*, 266-272.

²⁶ F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (1972) orig. 1949, 236, 441-445.

²⁷ P. Horden, N. Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, zoals beschreven in Goldberg, *Trade and Institutions*, 46-47.

²⁸ O. Constable, *Housing the Stranger* (2003) 355-366.

²⁹ Goldberg, *Trade and Institutions*, 46-47.

³⁰ Idem, 34-36.

Purcell, konden ontstijgen en het mogelijk werd om zich te mengen in de langeafstandshandel.³¹ De taal die in de brieven wordt gebruikt laat volgens haar zien dat de handelaren er zelf in ieder geval van overtuigd waren dat regionale markten bestonden en belangrijk waren. Daarnaast ziet Goldberg bewijs dat de geniza-handelaren het niet de moeite waard vonden om deze regionale markten op te delen in kleinere eenheden.³² Goldberg laat dus zien dat beide onderzoeksvelden elkaar van hulp kunnen zijn.

Wanneer Goldbergs conclusies worden teruggekoppeld op de brief van al-Taherti, dan vallen enkele zaken op hun plek: de *aṣḥābunā* van al-Taherti wordt onder andere gevormd door de handelsrelaties die hij bij naam noemt. Hij correspondeert direct met Nahray, terwijl de anderen indirect met hem in contact staan en via een tussenpersoon of andere wegen in zijn netwerk zijn betrokken. De inhoud van deze brief bekrachtigt ook Goldbergs stellingname over microregionaliteit. Al-Taherti mengt zich duidelijk in de langeafstandshandel tussen Tunesië en Egypte; van microregionale handel is in ieder geval in deze brief geen sprake. De conclusies die na het lezen van deze ene brief van al-Taherti kunnen worden getrokken over de geniza-handelaren in het algemeen zijn echter beperkt. Het is immers maar één brief uit een collectie van duizenden documenten. Hoe onwaarschijnlijk het ook klinkt, al-Taherti kan mogelijk een uitzondering zijn geweest; een enkeling die zich in de interregionale handel durfde te wagen. Om ons inzicht in het functioneren van de geniza-handelaren te vergroten, is het dus van belang om de *aṣḥābunā* als netwerk en institutie in kaart te brengen. Door de onderlinge verbondenheid tussen de geniza-handelaars inzichtelijk te maken, kan ons begrip van de mediterrane langeafstandshandel in de 11e en 12e eeuw worden uitgebreid.

Methodologie

Dankzij de grote hoeveelheid documenten die de geniza-documenten rijk is kan deze bron ons een buitengewoon uitgebreide kijk bieden in het leven van de geniza-handelaren. Het kunnen begrijpen van deze vele honderden persoonlijke brieven is echter geen gemakkelijke opgave. Om zicht te krijgen op het web van corresponderende handelslieden zal dit onderzoek daarom een netwerkanalyse hanteren. Een netwerk is in dit geval een sociaal web dat wordt gevormd door banden tussen verschillende individuen. Door de namen van briefschrijvers en -ontvangers aaneen te schakelen zal het netwerk van geniza-handelaren kunnen worden gevisualiseerd en daardoor beter geanalyseerd kunnen worden. Door locatiedata van de geniza-handelaren aan deze netwerkanalyse te koppelen, kan daarnaast bijvoorbeeld inzichtelijk worden gemaakt of individuele handelaren zich met name bezig hielden met regionale of langeafstandshandel. Een netwerkanalyse van de geniza-correspondentie zou dus wellicht het debat omtrent de handel in de Middellandse Zee van de middeleeuwen kunnen aanvullen met nieuwe inzichten.

Netwerkanalyse vindt zijn oorsprong als onderzoeksmethode in de sociologie. Rond het begin van de 20e eeuw begonnen sociologen zoals Georg Simmel en Émile Durkheim met de opzet van de theoretische kaders waarin complexe sociale relaties onderzocht konden worden. Zij waren daarmee een van de eersten die de bruikbaarheid van dit soort onderzoek beargumenteerden. Vanaf de jaren '30 begon netwerkanalyse door het werk van Jacob Moreno en Helen Jennings moderne vormen aan te nemen toen zij de eerste echte analytische methodologieën ontwikkelden. Twee decennia later werd het gebruik van het concept netwerkanalyse een academische conventie nadat John Arundel Barnes de term in 1954 introduceerde. Alhoewel netwerkanalyse zijn oorsprong vindt in de sociologie, is de methode ook in de letteren aangeslagen. De opkomst van digitale apparatuur in academische kringen en de ontwikkeling van toegankelijke software heeft deze trend alleen maar versterkt.³³ Toch

³¹ Idem, 360-365.

³² Goldberg, *Trade and Institutions*, 336.

³³ L. C. Freeman, *The development of social network analysis: a study in the sociology of science* (2005).

is het gebruik van netwerkanalyse in historisch onderzoek niet zonder moeilijkheden. Een vraag die door elke historicus die overweegt deze methode te gebruiken overwogen dient te worden is echter cruciaal: is het netwerk een reconstructie of een constructie?

Het wordt historici die netwerkanalyse hanteren vaak verweten dat ze proberen het wiel opnieuw uit te vinden en dat ze zich niet genoeg verdiepen in de ontwikkelingen die de methode de afgelopen eeuw heeft doorgemaakt. Er wordt te veel tijd besteed aan een reeds verontwikkelde methodologie waardoor de historische betekenis onderbelicht blijft. Er is te vaak een focus op interessante mathematische constructies en esthetisch indrukwekkende visualisaties. Daarmee lopen zij het risico zeer oppervlakkige en al bekende historische fenomenen te opnieuw ontdekken, waardoor ons begrip over de historische werkelijkheid niet wordt verdiept.³⁴ Dit betekent echter niet dat het gebruik van netwerkanalyse per definitie aan de historicus voorbij hoeft te gaan. Sociale netwerkanalyse leent zich bijvoorbeeld uitstekend voor onderzoek van communicatie tussen personen of instanties. Alhoewel er geen algemene netwerktheorie is die op alle geschiedkundige kwesties toepasbaar is, zijn er wel een aantal punten die voor historici belangrijk zijn. Ten eerste, geschiedkundige netwerkanalyses zijn niet geschikt om het bestaan of belang van een sociaal netwerk te bewijzen. Bij een netwerkanalyse wordt hypothetisch uitgegaan van het bestaan van een netwerk om patronen, oorzaken en consequenties van het netwerk te kunnen verkennen.³⁵ In dit onderzoek wordt het bestaan van het sociale netwerk van geniza-handelaren dan ook aangenomen om eventuele patronen te kunnen ontdekken die de handel in het Middellandse Zeegebied vormgaven. Ten tweede is het besef dat er bij een netwerkanalyse sprake is van een abstractie van de sociale realiteit cruciaal. Een reconstructie van een historisch sociaal netwerk blijft een reconstructie. Daarnaast blijft het net als bij 'traditioneel' historisch onderzoek belangrijk de bron kritisch te blijven beschouwen. Moderne digitale methoden maken de traditionele taken van de historicus dus niet overbodig.³⁶

Om de *aṣḥābunā* in een netwerkanalyse te kunnen onderzoeken, moet eerst inzichtelijk worden gemaakt wat de mogelijkheden en beperkingen van de geniza-documenten zijn. Daarnaast behoeft de *aṣḥābunā* een werkbare definitie waarmee bepaald kan worden wie precies de actoren in het netwerk waren en welke betekenis hun aanwezigheid in het netwerk heeft. Ten slotte moeten de communicatieve relaties tussen deze actoren verklaard worden. Zodra de actoren en hun relaties, en de bronnen waarin zij voorkomen begrepen kunnen worden kan de netwerkanalyse iets toevoegen aan ons begrip van de handel in de Middellandse Zee van de 11e en 12e eeuw.

De bron

Het gebruik van de geniza-documenten als bron is niet probleemloos. De manier waarop de geniza is ontstaan is zeer bepalend voor het soort vragen die deze bron zou kunnen beantwoorden. Ten eerste is een geniza geen archief, Goitein noemde de Cairo geniza zelfs een *anti-archief*. Aanleiding van deze woordkeuze is te vinden in het gegeven dat een geniza een verzameling is van met opzet weggegooiden documenten, in tegenstelling tot een archief, waarin specifieke documenten met opzet bewaard worden. Goldberg beschrijft een tweede probleem: we weten niet wanneer, hoe of zelfs waarom bepaalde documenten in de geniza zijn terechtgekomen. Sommige geschriften zijn vlak nadat ze zijn opgeschreven in de geniza geplaatst, maar sommige documenten zijn duidelijk later toegevoegd. De geniza is dus een verzameling die aan de ene kant is samengesteld uit documenten die ooit belangrijk genoeg werden geacht om te bewaren, maar aan de andere kant ook documenten bevat die niet belangrijk genoeg zijn gevonden om te archiveren. Een derde probleem is dat er geen compleet beeld is van de inhoud van de Cairo geniza. Er bevinden zich duizenden documenten in

³⁴ C. Lemerrier, 'Formal network methods in history: why and how?' *Social Networks, Political Institutions, and Rural Societies* (2015) 281-310.

³⁵ Lemerrier, 'Formal network', 285.

³⁶ Idem, 290-291.

verschillende Westerse universiteitsbibliotheken, maar hoeveel geschriften onontdekt zijn, of zich in private verzamelingen bevinden is onbekend.³⁷ Ten vierde is het onduidelijk welk deel van de geniza verloren is gegaan. Zo is het bekend dat joden die de synagoge bezochten lang voordat de relevantie van deze geniza werd ingezien het papier gebruikten bij de schrijfles van de synagoge-school. Ten slotte was er in de tijd dat de geniza bestond, zelfs in een relatief korte periode zoals de 11e eeuw, geen uniform 'geniza-protocol'. Gebruikers van de geniza deponeerden hun documenten om verschillende uiteenlopende redenen; niet iedereen was even consequent en secuur.³⁸

De plaats van de geniza bepaalt ook hoe compleet het verhaal is dat de documenten kunnen vertellen. Aangezien de geniza ontstaan is in Fustat zal het onvermijdelijke gevolg hiervan zijn dat verreweg de meeste brieven in de geniza Fustat als bestemming hebben gehad. Dit maakt ze zeker niet onbruikbaar, maar beperkt wel de informatie die ze over netwerken buiten Fustat kunnen prijsgeven. Een brief van Palermo naar Fustat zegt wat over het netwerk tussen deze twee steden, maar zegt met uitzondering van de band met Fustat minder over het netwerk in Sicilië zelf.

De *aṣḥābunā*

Ondanks de tekortkomingen van de geniza-documenten hebben Goitein en zijn opvolgers het overgrote deel van deze brieven kunnen ontcijferen. Het inzichtelijk maken van duizenden brieven heeft een schat aan informatie opgeleverd; over de wereld van de geniza-handelaren, maar ook over de handelaren zelf. Alleen al een blik op de index van Goiteins vertaalwerk laat zien dat de geniza-handelaren bestond uit een groep identificeerbare personen. De honderden verschillende briefschrijvers en -ontvangers refereren vooral in de 11e en vroege 12e eeuw veelvuldig naar elkaar. Door deze onderlinge relaties te analyseren en kruisverbanden aan te wijzen heeft Goitein talloze familie- en handelsbanden kunnen blootleggen. Hierdoor hebben we een vrij duidelijk beeld van de commerciële activiteiten van deze personen, hun plaats in de samenleving en hun persoonlijke leven. Met name de rol die deze handelaren in de samenleving vervulden is interessant omdat hun commerciële mogelijkheden voor een aanzienlijk deel door hun politieke en sociale positie bepaald werd.³⁹ Het werk van Goitein doet vermoeden dat het geniza-netwerk was opgebouwd uit handelaren die correspondeerden met bekenden, vrienden en bekenden van vrienden. Handelsrelaties werden veelal opgebouwd met anderen in dit netwerk. Bepalen wie er binnen of buiten dit netwerk valt is echter lastig. Er was geen formeel lidmaatschap zoals in een gilde het geval zou zijn. Geniza-handelaren gebruikten zelf het woord *aṣḥābunā*. Een term die "onze groep" of "onze collega's" betekent. De *aṣḥābunā* lijkt dus gedeeltelijk gebaseerd te zijn geweest op zelf-identificatie. Toch behoorde niet de gehele handelsgemeenschap binnen een stad tot de *aṣḥābunā*. Daarnaast komen er talloze Joodse en niet-Joodse handelaren in de brieven voor die niet bij de *aṣḥābunā* werden gerekend.⁴⁰ Het is dus waarschijnlijk dat de *aṣḥābunā* een subgroep binnen de grotere handelsgemeenschap was.

Jessica Goldberg ziet in het geniza-netwerk twee groepen die zij tot de *aṣḥābunā* rekent: de Ibn 'Awkal-groep en de Nahray-groep; twee generaties geniza-handelaren die veelvuldig voorkomen. Wie tot deze groep behoort wordt volgens Goldberg bepaald door de manier waarop zij elkaar schrijven: gebruik van korte naamsvarianten doelt op vertrouwdschap en is daarmee bewijs voor het onderdeel zijn van de *aṣḥābunā*. Daarnaast rekent zij vaste handelspartners, die meer dan een keer met elkaar in zee gingen ook tot de *aṣḥābunā*.⁴¹ De meerderheid van deze personen was woonachtig in een beperkt aantal vooraanstaande steden: Fustat en Alexandrië in Egypte, Tripoli in Libië, Mahdia, Qayrawan, Sfax en Susa in Tunesië, Palermo en Mazara in Sicilië, en ten slotte Tyre en Jeruzalem in

³⁷ Goldberg, *Trade and Institutions*, 30-32.

³⁸ Goldberg, *Trade and Institutions*, 30-32.

³⁹ Idem, 56-60.

⁴⁰ Idem, 60-61.

⁴¹ Idem, 60.

de Levant. Alhoewel sommigen van hen enkele brieven verstuurden vanuit tweederangs-steden en kleinere dorpjes, lijken zij hier geen permanente woningen te hebben betrokken. Dit betekent dat de geniza-handelaren vast onderdeel waren van de handelsgemeenschappen van enkele prominente handelscentra. Er is geen bewijs voor geniza-handelaren met woningen in verschillende regio's, maar er was wel sprake van vrije migratie. Een geniza-handelaar handelde in principe autonoom, al zijn er wel voorbeelden van families die op jonge druk uitoefenen om zich te vestigen in een specifieke stad of gebied.⁴² De aṣḥābunā was dus geconcentreerd in een kleine maar belangrijke groep steden.

De meeste geniza-handelaren behoorden tot een soort pre-moderne middenklasse die qua rijkdom, invloed, opleiding en familiegeschiedenis ondergeschikt was aan de lagere politieke en religieuze elite, maar ook ver van ambachtslui, arbeiders en de armen vandaan stond. Binnen de aṣḥābunā was er echter ook sprake van grote ongelijkheid.⁴³ De aṣḥābunā bood daarentegen ook mogelijkheden en kon functioneren als een vehikel voor opwaartse sociale mobiliteit. Handelaren werden dikwijls hovelingen bij lokale elites en betrokken soms belangrijke ambtelijke functies binnen steden. Anderen hadden minder geluk en verloren hun vermogen en invloed na series onfortuinlijke investeringen. Deze sociale mobiliteit was onlosmakelijk verbonden aan rijkdom. Alhoewel rijkdom niet per definitie een indicator voor aanzien was, bracht het leven in weelde wel voordelen met zich mee die een prestigieus bestaan toegankelijk maakten. Persoonlijke prestaties waren echter niet de belangrijkste factoren die als doorslaggevend werden ervaren bij aanzien. Prestige was aan de ene kant sterk verbonden aan familiebanden en -status, en aan de andere kant gekoppeld aan scholing.⁴⁴ Geld was een manier om kinderen toegang te verschaffen tot een prestigieuze opleiding of om academies te sponsoren en daarmee aanzien te vergaren binnen de geschoolde elite.⁴⁵

De geniza-handelaren waren binnen de Islamitische samenlevingen van hun steden onderdeel van een religieuze minderheid. Aan de ene kant vertoonden hun gemeenschappen veel overeenkomsten. Ze vonden vergelijkbare familie- en huwelijksgewoonten belangrijk en hanteerden bijna identieke praktijken rondom naamgeving.⁴⁶ Zo was het voor bijvoorbeeld joden onmogelijk sommige civiele functies te betrekken. Een ambitieuze jood zou op een gegeven moment zijn geloof moeten verruilen voor de Islam, maar dit verschijnsel was eigenlijk alleen in de hoogste kringen relevant.⁴⁷ In de lagere en middenklassen lijkt er geen sprake te zijn geweest van economische segregatie. Zo zijn er voorbeelden bekend van joden die samen met niet-joden het eigendom van een bedrijf of winkel deelden. Alhoewel geniza-handelaren dus niet de isolatie en economische marginaliteit van joden in Europa deelden waren er wel enkele nadelen die met name verbonden waren aan hun status als religieuze minderheid. Als gevolg van de decentrale gemeenschappelijke inrichting van een groot deel van de Islamitische wereld moesten de joodse gemeenschappen hun eigen systemen van leiderschap, administratie, educatie en rechtspraak onderhouden. Een groot deel van de onderhoudskosten hiervan kwam bij de middenklasse terecht waarvan de geniza-handelaren veelal deel uitmaakten. Alhoewel de tijd van de Fatimiden bekend stond als een tijd van religieuze tolerantie, waren er toch terugkerende onverwachte opwellingen van geweld en vervolging op basis van religie. Aan de andere kant bood het deel uitmaken van een minderheid ook voordelen. De joodse middenstand was bijvoorbeeld een stuk kleiner dan hun islamitische en christelijke tegenhangers, waardoor veel van deze mensen elkaar goed kenden. Dit maakte het netwerk klein en toegankelijk.⁴⁸

Het belang van een uitgebreid netwerk wordt bekrachtigd door het lokalisme van afzonderlijke regio's en steden. Ambtenaren en machthebbers verkozen bijna altijd de belangen van hun lokale handelsklasse boven de belangen van handelaren die van elders kwamen. 'Buitenlandse' kooplui

⁴² Goldberg, *Trade and Institutions*, 63.

⁴³ O.R. Constable, *Trade and Traders in Muslim Spain: The Commercial Realignment of the Iberian Peninsula* (1994) 54-56.

⁴⁴ M.R. Cohen, *Poverty and Charity in the Jewish Community of Medieval Egypt* (2005) 139-155.

⁴⁵ M. Rustow, *Heresy and the Politics of Community: The Jews of the Fatimid Caliphate* (2008) 82-86.

⁴⁶ Goldberg, *Trade and Institutions*, 73.

⁴⁷ Rustow, *Heresy and the Politics of Community*, 124-132.

⁴⁸ Goldberg, *Trade and Institutions*, 68-78.

betaalden soms het dubbele aan belastingtarieven. Dit zorgde ervoor dat lokale handelaren veel meer invloed konden uitoefenen in hun eigen gebied. Toegang tot een supra-regionaal netwerk zoals de *aṣḥābunā* was dus zeer waardevol.⁴⁹

Islamitische instituties en gebruiken droegen dus bij om een groep joodse handelaren tot *aṣḥābunā* te maken; een netwerk dat toegang tot nieuwe markten kon verschaffen. Om deze reden gingen de mannen uit de netwerken van Ibn 'Awkal en Nahray hun vele handelsrelaties aan; een groot netwerk en uitgebreide *jāh* kon opwaartse sociale mobiliteit verzorgen voor iedereen die betrokken was.

De rol van brieven

In de wereld van de geniza-handelaren waren brieven onlosmakelijk verbonden met mondelinge informatie-uitwisseling. Ze waren eerder een soort vervanging van verbale communicatie op momenten wanneer een ontmoeting niet mogelijk was. In brieven wordt vaak gerefereerd naar mondelinge afspraken, beloften en verplichtingen. Een geschreven brief kon evenveel invloed en autoriteit uitoefenen als het gesproken woord. Dit was voor de antieke en middeleeuwse wereld niet uitzonderlijk, maar lijkt in de gemeenschap van geniza-handelaren sterk ontwikkeld te zijn geweest. In een groot deel van de brieven zijn variaties van uitdrukkingen zoals “uw brief is uw aanwezigheid” of “mijn brief is een plaatsvervanger voor mijn aanwezigheid” te lezen. Een brief werd gezien als verlenging van iemands gezicht. Zo wordt vaak geschreven dat briefschrijvers hun brief een kus gaven of deze tegen hun ogen of voorhoofd hielden als een soort omhelzing op lange afstand. In de handel was de autoriteit van brieven ook een geaccepteerd verschijnsel.⁵⁰

Omdat brieven een zekere vorm van intimiteit en autoriteit konden overbrengen, moest de infrastructuur die het versturen van deze documenten mogelijk maakte ook enige vormen van privacy bieden. Brieven werden op een wijze geschreven waarbij er meerdere vlakken onbeschreven werden gehouden. Het papier werd daarna op een dergelijke manier gevouwen waarop de persoon die de brief opende eerst een aantal onbeschreven vlakken te zien kreeg totdat hij of zij bij de geschreven inhoud kwam. Het gevolg hiervan was dat het openen van een brief een overwogen, bijna rituele handeling was die niet vluchtig of terloops werd uitgevoerd. Brieven werden meegestuurd met collega's of toevertrouwd aan een zogenaamde *wakīl al-tujjār*, een soort handelsvertegenwoordiger. Soms werd deze persoon de inhoud van de brief toevertrouwd en mocht deze vrij kopieën maken. Er waren echter ook professionele koeriers en postdiensten die privacy en initiële geheimhouding van de inhoud konden proberen te garanderen. In dat geval kon de ontvanger de openbaarheid van de brief zelf bepalen.⁵¹ De impact van de verschillende postsystemen zal echter verderop worden behandeld.

Brieven waren voor de geniza-handelaren dus onmisbaar in het onderhouden van contacten met hun handelsagenten en handelscontacten. Brieven hadden echter ook hun beperkingen. Ten eerste had een brief weinig waarde in juridische geschillen. Conflictresolutie werd in zowel het Joodse als Islamitische recht vooral bepaald door ooggetuigenverslagen. Brieven konden in dit geval niet garant staan voor de aanwezigheid van een handelaar wiens getuigenis werd gezien als de belangrijkste bewijsvoering.⁵² Ten tweede werden brieven niet gebruikt in het plannen van toekomstige ondernemingen. Handelsovereenkomsten werden in eigen persoon tijdens bijeenkomsten gesloten. Het feit dat privacy van brieven niet altijd gegarandeerd kon worden maakte ze geen handig middel om gevoelige informatie over te dragen.⁵³ Ten slotte hadden de brieven van de geniza-handelaren geen vast stramien. Sommige brieven worden ingeleid met een bijna hoffelijke introductie, terwijl er in andere brieven duidelijk naar gestreefd is om zo min mogelijk tijd van de lezer

⁴⁹ Goldberg, *Trade and Institutions*, 374-377.

⁵⁰ Idem, 86-87.

⁵¹ Idem, 80-90.

⁵² Idem, 91.

⁵³ Idem, 92-93.

te verspillen. Sommige brieven werden door de schrijver gedateerd, maar bij andere brieven ontbreekt de datum of zelfs het jaartal. Er zijn brieven die meerdere pagina's beslaan, maar er zijn ook brieven waar de lengte van de brief met name bepaald is door een gebrek aan schrijfruimte op het papier. Deze onderlinge verscheidenheid zorgt er voor dat de geniza-documenten bijzonder resistent zijn tegen inhoudelijke statistische analyse.⁵⁴

Jessica Goldberg heeft echter wel een poging gedaan om van een groot aantal brieven deze verscheidenheid in kaart te brengen door een inventarisatie te maken van de onderwerpen en thema's die in per brief behandeld worden. Uit deze analyse blijkt dat het grootste deel van de geschreven tekst drie onderwerpen betreft: het beheren van transacties, het beheren van handelsrelaties, en het beheren van handelsinformatie. Dit betekent dat de geniza-brieven ondanks hun ogenschijnlijke verscheidenheid een aanzienlijke focus op een vrij beperkt aantal onderwerpen hebben.⁵⁵

Briefcorrespondentie was voor de geniza-handelaren dus een centraal commercieel instrument aangezien zij hiermee eigendomsrecht konden behouden van goederen die zonder hen vervoerd werden. Hiermee werd het op papier mogelijk om invloed uit te oefenen op goederen en geld zonder dat zij zelf aanwezig hoefden te zijn. Daarnaast verschaften brieven de marktinformatie die vereist was om weloverwogen economische keuzes te maken.⁵⁶ In de praktijk was het echter zo dat ze altijd afhankelijk waren van handelsagenten die onderweg in de naam van hun meester opereerden. In essentie kunnen brieven dus gezien worden als een papieren vorm van *jāh*.

De geografie van informatie

Alleen al het bestaan van de duizenden individuele geniza-brieven is bewijs voor de mogelijkheden van de postsystemen in de wereld van de geniza-handelaren. Uit hun brieven lijken de geniza-handelaren vertrouwen te hebben gehad in de voor hen beschikbare postsystemen. Toch blijkt uit hun schrijven dat de verantwoordelijkheid van het aankomen van brieven bij de verzender lijkt te hebben gelegen, niet bij de infrastructuur in kwestie.⁵⁷ Zo schrijft een geïrriteerde Nahrāy ben Nissīm het volgende:

“My previous letter to you was sent with Abū Zakariyyā Manaḥem and I have not received an answer yet, Abū 'l-Khayr ben Tammām arrived and he too did not bring me a letter from you. This indicates some degree of neglect on your part.”

Deze houding van de geniza-handelaren tegenover de overdracht van informatie over grote afstanden kan verklaard worden door het feit dat er verschillende manieren waren waarop post zijn bestemming kon bereiken. De snelheid, veiligheid en betrouwbaarheid van deze systemen kon sterk verschillen. De geniza-handelaren gingen er echter van uit dat brieven uiteindelijk wel op hun bestemming aankwamen omdat zij niet probeerden buiten deze structuren te opereren.⁵⁸ De afhankelijkheid van deze al gevestigde systemen had ten gevolge dat hun handel een beperkt geografisch bereik had.

De geniza-handelaars hadden de keuze om gebruik te maken van onafhankelijke postdiensten of om hun brieven aan collega's mee te geven. Ze hadden echter een sterke voorkeur voor de eerste keuze omdat zij liever betaalden voor een dienst dan te moeten wachten op het vertrek van een collega.⁵⁹ Er waren drie verschillende soorten diensten die onafhankelijk van elkaar opereerden: twee soorten koerierdiensten en een postdienst. De *fayj* (meervoud: *fuyūj*) was een soort

⁵⁴ Goldberg, *Trade and Institutions*, 93-95.

⁵⁵ Idem, 99-113.

⁵⁶ Idem, 114.

⁵⁷ Idem, 212.

⁵⁸ S.D. Goitein, “The commercial mail service in medieval Islam”, *Journal of the American Oriental Society* 84, no. 2 (1964), 281-295.

⁵⁹ S.D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza* (1967) 287.

agentschap van koeriers dat brieven persoonlijk bezorgde. Dit systeem vereiste minimale inspanning van de handelaren en werd als zeer betrouwbaar en snel ervaren. De fuyūj deden echter alleen specifieke routes aan. Een specifieke service reisde bijvoorbeeld tussen Alexandrië en Mahdia. Onderweg werden enkele steden in Libië bezocht maar als een brief verder bijvoorbeeld vanuit Egypte Sicilië moest bereiken, dan was het de verantwoordelijkheid van de verzender om dat in Tunesië te (laten) regelen. Soms kon een vertegenwoordiger of tussenpersoon zoals de *wakīl al-tujjār* (de vertegenwoordiger van de handelaren) deze rol vervullen maar soms was een handelaar afhankelijk van zijn overzeese collega's.⁶⁰ Onder andere vanwege dit soort redenen was een betrouwbaar netwerk zoals de *aṣḥābunā* onmisbaar. Een tweede stelsel was het *kutubī*-systeem; een netwerk van commerciële posthuizen dat met grote regelmaat post verstuurde tussen verschillende kantoren. Dit systeem kan goed vergeleken worden met moderne postkantoren. Het systeem was betrouwbaar maar opereerde eigenlijk alleen ten oosten van Egypte.⁶¹ In slechts enkele gevallen reisde een postbezorger van deur tot deur. Deze bezorgers waren echter meestal bekenden van de handelaar. Het was dus niet realistisch om veel brieven op deze uiterst betrouwbare manier te versturen. Voor de geniza-handelaren was het echter niet ondenkbaar om dezelfde brief via verschillende systemen te versturen om de kans op een succesvolle bezorging te vergroten.⁶²

Geniza-handelaren gingen er dus van uit dat hun verstuurde post hun bestemming bereikte. Wat wel problematisch was en vaak mis ging, was het doorsturen van post. Ze gingen er niet van uit dat een brief die meer dan één maal doorgestuurd moest worden zijn bestemming zou bereiken. Post over zeer lange afstanden, zoals tussen Egypte en het Iberisch schiereiland, werd als te risicovol ervaren. Dit beperkte de geniza-handelaren in de invloed die zij over geografische ruimte konden uitoefenen. Voor bestemmingen die buiten de hoofdroutes lagen was een vergelijkbare situatie het geval. De gevestigde infrastructuur maakte het onmogelijk om in kleine steden en dorpen post te ontvangen zonder daarmee risico's aan te gaan.⁶³

De omvang en reikwijdte van een handelaar zijn commerciële activiteit werd dus vormgegeven en beperkt door zijn netwerk en contacten (*aṣḥābunā*), aanzien, vertrouwen en invloed (*jāh*) en infrastructuur. De mogelijkheid om informatie over te dragen voordat goederen arriveerden speelde een sleutelrol in het functioneren van de geniza-handelaren. Betrouwbare informatie gaf hen de mogelijkheid weloverwogen economische keuzes te maken en succesvol hun werk uit te voeren.

Het netwerk van de geniza-handelaren

De geniza-documenten bestaan uit tienduizenden fragmentarische geschriften en slechts een fractie van deze omvangrijke bron is bruikbaar voor de netwerkanalyse van dit onderzoek. Alhoewel het grootste gedeelte van de Cairo geniza uit de 11e en 12e eeuw komt en ons dus iets kan vertellen over het leven van de geniza-handelaren, is niet elk document even compleet. Alhoewel we van veel brieven dankzij Goitein en Gil weten uit welke tijd ze ongeveer komen, zijn er talloze brieven waarvan geen afzender of ontvanger bekend zijn. Van een beperkte selectie brieven is de auteur op basis van handschrift bepaald, maar de ontvanger kan aan de hand van deze methode niet worden bepaald. Voor een netwerkanalyse zijn zowel afzender als ontvanger echter een vereiste, dus het grootste gedeelte van de geniza-documenten valt af. Een tweede probleem is dat er maar enkele brieven in het Engels zijn vertaald, waardoor historici die geen Hebreeuws lezen een groot deel niet in hun onderzoek kunnen verwerken. Met alleen de enkele tientallen brieven die Goitein in het Engels heeft vertaald is slechts een beperkte netwerkanalyse mogelijk. Gelukkig zijn de meeste vertalingen en

⁶⁰ Goldberg, *Trade and Institutions*, 214.

⁶¹ Idem, 214-215.

⁶² Idem, 215.

⁶³ Idem, 216-218.

transcripties overgenomen door het *Princeton Geniza Project*.⁶⁴ Dankzij dit digital humanities-project zijn de geniza-documenten online in te zien. Alhoewel de afzonderlijke geschriften via dit project ook alleen in het Hebreeuws zijn in te zien, biedt deze database twee grote voordelen: de aanwezigheid van documentbeschrijvingen en metadata. De metadata van het Princeton Geniza Project omvat verschillende details die voor de netwerkanalyse bruikbaar zijn. Ten eerste is er onderscheid gemaakt in verschillende documenttypes. Voorbeelden zijn contracten, petitie's, poëzie, brieven, huwelijksovereenkomsten en aantekeningen. Ten tweede is er waar mogelijk metadata omtrent de periode waarin het document geschreven toegevoegd. Ten slotte is er metadata over de collecties waarin het document tegenwoordig is opgenomen. Door middel van deze metadata kunnen er lijsten van specifieke documentcategorieën worden gegenereerd waarvan de briefbeschrijvingen dan kunnen worden ingezien. In het geval van dit onderzoek is gekozen voor alle soorten brieven uit de 11e en 12e eeuw uit alle beschikbare collecties. Vanwege de omvang van dit onderzoek is er voor gekozen contracten en andere documenten die wellicht toch interessant kunnen zijn achterwege te laten. Deze methode levert een lijst van 2.502 relevante briefbeschrijvingen op; nog steeds te veel om mee te werken binnen de mogelijkheden en tijdspanne van dit onderzoek. Binnen deze lijst documenten kan echter gezocht worden naar specifieke tekst, dus ook naar namen. In navolging van Jessica Goldberg, die twee belangrijke generaties geniza-handelaren herkent is er voor gekozen te beginnen bij de mannen die in het midden stonden van deze cirkels: Ibn 'Awkal aan het begin van de 11e eeuw en daarna Nahray aan het einde van deze eeuw. Alhoewel zij in het Princeton Geniza Project te boek staan met hun volledige namen (*Joseph ben 'Awkal* en *Naharay ben Nissim al-Taherti*), kan met enig zoekwerk hun netwerk gereconstrueerd worden. Er is bekeken met wie deze mannen correspondeerden, met wie hun correspondenten schreven en met wie zij weer contacten onderhielden. Daarbij is zo veel mogelijk rekening gehouden met eventuele variaties in spelling (zo staat Nahray bijvoorbeeld meestal als *Naharay* te boek en is daarom genormaliseerd naar *Naharay*). Deze methode heeft een lijst van 170 bruikbare brieven opgeleverd die door 116 individuele geniza-handelaren zijn geschreven (bijlage 1). Voor de netwerkanalyse zijn de verzender en ontvanger van de brief onmisbaar, dus deze vanzelfsprekend in de database opgenomen. Omdat dit onderzoek dient als aanvulling op het debat omtrent microregionaliteit is de geografische dimensie een cruciale factor die niet mag ontbreken. Om deze reden is waar mogelijk in de database toegevoegd uit welke regio en stad de brief afkomstig was en naar welke regio en stad de brief werd verstuurd. Van slechts 9 van de 79 bruikbare brieven mist de locatiedata of is deze incompleet. Er voor gekozen deze brieven toch in de analyse te betrekken omdat het om een relatief klein aantal gaat die het algemene beeld niet veel zullen bepalen. Vervolgens is deze correspondentie middels de open-source software *Gephi* in een netwerk gevisualiseerd (bijlage 2).

Conclusies

De visualisatie van het netwerk van de geniza-handelaren laat duidelijk twee clusters zien die overigens wel indirect met elkaar zijn verbonden. Aan de linkerkant is onder de naam *Naharay b. Nissim al-Taherti*, de door Goldberg benoemde Nahray-groep zichtbaar. Aan de rechterkant wordt gedomineerd door een kleinere maar duidelijk afgezonderde cluster van de Ibn 'Awkal-groep, hier gecentreerd rondom *Joseph b. Awkal*. Er zijn enkele personen die los staan van het netwerk. Over vier van hen is weinig te zeggen en zijn dus met enige afstand van het verbonden netwerk geplaatst. De overige clusters die niet verbonden zijn behoorden echter waarschijnlijk wel tot het grotere netwerk omdat zij gedeeltelijk tot de al-Taheri- of b. Akwal-families behoorden. Om deze reden zijn ze dichterbij de clusters van hun families geplaatst.

De 'Awkal-groep was de eerste door Goldberg aangemerkte generatie geniza-handelaren. Uit het netwerk blijkt dat de 'Awkals, die zelf in Egypte gevestigd waren, met name correspondeerden met collega's in Tunesië en Sicilië. Alhoewel er ook veel sprake was van intra-regionale correspondentie, komt deze niet beduidend vaker voor. Brieven die door of naar de Naharay-groep

⁶⁴ *Princeton Geniza Project*, <https://geniza.princeton.edu/pgp/> (2015), [15-08-2018].

zijn geschreven komen veel meer voor in de geniza-documenten en dat is duidelijk te zien in het netwerk. Het netwerk van de al-Tahertis is volgens de bronnen niet alleen omvangrijker, maar ook complexer. Het netwerk van de 'Awkals wordt gevormd door drie afzonderlijke clusters. Het netwerk van de al-Taherti-familie wordt echter opgebouwd uit zeven clusters die daarnaast onderling met elkaar verbonden zijn. Het al-Taherti-netwerk staat ook met meer verschillende regio's in verbinding. Naharay correspondeerde direct met collega's in Palestina, Tunesië, Libanon en Libië, terwijl zijn familieleden contacten onderhielden met handelspartners in Sicilië en de Maghreb. Het in beeld brengen van dit uitgebreide netwerk van de Naharay- en 'Awkalgroepen maakt echter ook iets nieuws inzichtelijk. Alhoewel de twee groepen duidelijk in hun eigen cirkels opereerden, zijn ze ook op meerdere plekken met elkaar verbonden. Joseph b. 'Awkal, wiens vroegste brieven uit de eerste jaren van de 11e eeuw stammen, stond in de loop van diezelfde eeuw in contact met drie handelslieden van de al-Taherti-familie. Het bestaan van deze schakel laat zien dat de 'Awkal- en Naharay-groepen met elkaar in contact stonden en dus niet de twee afzonderlijke generaties waren die Goldberg aanmerkt. Alhoewel het complexere en grotere netwerk van de al-Taherti-clan van Naharay gezien kan worden als bewijs dat familie de 'Awkals in jāh oversteeg, laat de bijna volledige verbondenheid van het netwerk ook zien dat er eigenlijk maar één geniza-netwerk was.

Wat zegt deze informatie over de handel in de Middellandse Zee? Ten eerste maakt de netwerkanalyse duidelijk dat de geniza-handelaren binnen en buiten hun eigen regio handelden. Er zijn tientallen voorbeelden te zien van interregionaal contact tussen Egypte, Tunesië, Palestina, Sicilië, Libanon, Libië en de Maghreb; van pure microregionale handel is duidelijk geen sprake. Toch corresponderen de centrale figuren van het netwerk ook veel binnen hun eigen regio, het is dus niet zo dat de geniza-handelaren microregionaliteit compleet waren ontstegen. Waarschijnlijk was er sprake van een vorm van handel waarbij succesvolle handelaren zich in de langeafstandshandel mengden, maar kleinere steden en het achterland nog steeds belangrijk waren. Ten tweede laat de netwerkanalyse zien dat het netwerk van de geniza-handelaren bestand was tegen de tand des tijds.

Langeafstandshandel werd in de 11e en 12e eeuw gefaciliteerd door handelsnetwerken die tientallen, zo niet honderden jaren stand konden houden. De bijna complete verbondenheid van het geniza-netwerk betuigt in dit voorbeeld een duurzaam handelsnetwerk dat in de loop van een anderhalve eeuw over grote afstanden talloze personen met elkaar verbond.

De geniza-documenten blijven echter een bron waar met moeite grip op kan worden gekregen door historici die de Hebreeuwse taal niet beheersen. Maar weinig brieven zijn in het Engels vertaald en het leesbare bronmateriaal beperkt dan ook de representativiteit van een kleinschalig onderzoek zoals deze. Met briefbeschrijvingen kan een heel eind worden gekomen, maar de daadwerkelijke inhoud van de brieven herbergt ook een grote schat aan informatie die bijvoorbeeld in een netwerkanalyse kan worden betrokken. De brief waarmee dit onderzoek werd ingeleid is een briefwisseling tussen twee geniza-handelaren, maar in één alinea komen al vijf namen voor die niet in deze analyse worden meegenomen. Wie weet hoe het netwerk van de geniza-handelaren er uit zou zien wanneer al deze namen er bij worden betrokken? Totdat iemand de monumentale taak van het in het Engels vertalen van de geniza-documenten op zich neemt, of moderne technieken dit werk voor ons kunnen doen, blijven de Cairo geniza voor de meesten ongrijpbaar. Daarnaast maken de bijna ondoorgrondelijke werken van Goitein en Gil de geniza-handelaren een onderwerp waar maar weinig academici zich echt aan wagen. Dat is jammer, want deze bron kan ons nog zo veel laten zien van de geniza-handelaren en hun wereld.

Literatuurlijst

- Braudel, F. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (1972) orig. 1949.
- Brett, M. *The Rise of the Fatimids: The World of the Mediterranean and the Middle East in the Fourth Century of the Hijra, Tenth Century CE.* (2001).
- Cohen, M.R. *Poverty and Charity in the Jewish Community of Medieval Egypt* (2005).
- Constable, O.R. *Housing the Stranger in the Mediterranean World: Lodging, Trade, and Travel* (2003).
- Constable, O.R. *Trade and Traders in Muslim Spain: The Commercial Realignment of the Iberian Peninsula* (1994).
- Freeman, L.C. *The development of social network analysis: a study in the sociology of science* (2005).
- Goitein, S.D. *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza* (1964-1993).
- Goitein, S.D. 'Formal friendship in the medieval Near East', *Proceedings of the American Philosophical Society* 115, no. 6 (1971), 484–489.
- Goitein, S.D. *Letters of Medieval Jewish Traders* (Princeton 1973).
- Goitein, S.D. 'The commercial mail service in medieval Islam', *Journal of the American Oriental Society* 84 , no. 2 (1964), 281-295.
- Goldberg, J.L. 'On reading Goitein's A Mediterranean Society: a view from economic history', *Mediterranean Historical Review*, Vol. 26, No. 2 (2011) 171–186.
- Goldberg, J.L. *Trade and Institutions in the Medieval Mediterranean* (Cambridge, 2012).
- Greif, A. 'Reputation and coalitions in medieval trade: evidence on the Maghribi traders', *Journal of Economic History* 49, no. 4 (1989) 857–882.
- Horde, P., Purcell, N. *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History* (2000).
- Lemercier, C. 'Formal network methods in history: why and how?' *Social Networks, Political Institutions, and Rural Societies* (2015) 281-310.
- Mottahedeh, R. 'Bureaucracy and the patrimonial state in early Islamic Iran and Iraq', *al-Abhath* 29 (1981), 25–36.
- Pirenne, H. *Mahomet et Charlemagne* (1937).
- Rosen, L. *The Anthropology of Justice: Law as Culture in Islamic Society* (1989).
- Rustow, M. *Heresy and the Politics of Community: The Jews of the Fatimid Caliphate* (2008).
- Rustow, M. *Rabbanite–Karaites relations in Fatimid Egypt and Syria: a study based on documents from the Cairo Geniza.* (2001).
- Udovitch, A.L. *Formalism and informalism in the social and economic institutions of the Medieval Islamic world In Individualism and Conformity in Classical Islam* (1977).

Bronnenlijst (tevens bijlage 1)

Alle bronnen afkomstig van:

Princeton Geniza Project, <https://geniza.princeton.edu/pgp/index.php?a=document&id=3427> (2015), [15-08-2018].

Lijst van gebruikte bronnen:

BL OR 5542.34	ENA 4020.17	T-S 12.41
BL OR 5566B.31	ENA 4100.21A	T-S 12.524
BL OR 5566C.7 + C.6	ENA 4100.8	T-S 12.524
BL OR 5566D.3	ENA NS 1.40	T-S 13J13.5
Bodl. MS Heb. a.2/19	ENA NS 17.33	T-S 13J14.18
Bodl. MS Heb. a.2/19	ENA NS 18.24	T-S 13J15.9
Bodl. MS Heb. b.3/22	ENA NS 22.13	T-S 13J16.4
Bodl. MS Heb. c.13/20	ENA NS 22.27	T-S 13J16.7
Bodl. MS Heb. c.28/20	ENA NS 48.15	T-S 13J17.11
Bodl. MS Heb. c.28/33	GOTTHEIL WORRELL XXVII	T-S 13J17.15
Bodl. MS Heb. c.28/37	Halper 411	T-S 13J17.18
Bodl. MS Heb. d.47/62	MOSSERI Moss. L,52	T-S 13J17.3
Bodl. MS Heb. d.65/17	T-S 10J10.14	T-S 13J18.14
Bodl. MS Heb. d.66/41	T-S 10J10.30	T-S 13J18.8
Bodl. MS Heb. d.66/60	T-S 10J11.13	T-S 13J19.27
Bodl. MS Heb. d.66/79	T-S 10J13.11	T-S 13J20.26
Bodl. MS Heb. d.66/91	T-S 10J14.23	T-S 13J23.10
Bodl. MS Heb. d.68/108	T-S 10J15.11	T-S 13J23.18
Bodl. MS Heb. d.75/19	T-S 10J15.14	T-S 13J23.3
Bodl. MS Heb. d.75/46	T-S 10J15.25	T-S 13J25.1
Bodl. MS Heb. d.76/58	T-S 10J15.33	T-S 13J25.12
Bodl. MS Heb. e.98 64-65	T-S 10J15.5	T-S 13J26.4
Bodl. MS Heb. e.98 64-65	T-S 10J16.10	T-S 13J27.18
CUL Or.1080 J154	T-S 10J16.18	T-S 13J29.2
CUL Or.1080 J167	T-S 10J16.2	T-S 13J29.9
CUL Or.1080 J169	T-S 10J17.24	T-S 13J6.22
CUL Or.1080 J17	T-S 10J18.16	T-S 16.13
CUL Or.1080 J170	T-S 10J19.19	T-S 16.161
CUL Or.1080 J248	T-S 10J19.5	T-S 16.163
CUL Or.1080 J35	T-S 10J19.5	T-S 16.263
CUL Or.1081 J24	T-S 10J19.9	T-S 16.264
DK I	T-S 10J20.17	T-S 16.42
ENA 1822a.45	T-S 10J20.18	T-S 16.64
ENA 1822a.47	T-S 10J20.4	T-S 20.18
ENA 1822a.55	T-S 10J29.10	T-S 20.28
ENA 1822a.6	T-S 10J5.10	T-S 8.12
ENA 2591.12A	T-S 10J9.18	T-S 8.257
ENA 2727.41	T-S 10J9.3	T-S 8.265
ENA 2805, f. 5a	T-S 12.124	T-S 8J16.31
ENA 2805.11B	T-S 12.133	T-S 8J18.14
ENA 2805.13	T-S 12.171	T-S 8J24.10
ENA 2805.14A	T-S 12.218	T-S 8J24.15
ENA 2805.16A	T-S 12.223	T-S 8J24.21
ENA 2805.17A	T-S 12.224	T-S 8J26.13
ENA 2805.17B	T-S 12.227	T-S 8J27.18
ENA 2805.18B	T-S 12.25	T-S 8J27.2
ENA 2805.21	T-S 12.279	T-S 8J36.4
ENA 2805.22	T-S 12.291	T-S 8J41.12
ENA 2805.24	T-S 12.321	T-S Ar. 53.11
ENA 2805.25A	T-S 12.331	T-S Misc. 25.124
ENA 2805.2A	T-S 12.335	T-S Misc. 28.225
ENA 2805.3A	T-S 12.338	T-S Misc. 28.260
ENA 2805.4A	T-S 12.364	T-S NS 308.119
ENA 2805.5B	T-S 12.366	T-S NS 312.79
ENA 2805.6A	T-S 12.383	
ENA 2805.6A	T-S 12.388	

Bijlage 1

 Egypte	 Sicilië
 Onbekend	 Libanon
 Tunesië	 Libië
 Palestina	 Maghreb

